

Кукуруза Антоніна Василівна
Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини
(м. Умань)

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ УМОВИ ПРИЙНЯТТЯ КОНСТИТУЦІЇ П. ОРЛИКА

30 років життя і боротьби на еміграції не принесли П. Орлику очікуваного ним результату — Європа не бажала вступати в протистояння з Російською імперією задля реалізації прав українського народу на державну самостійність. І все ж його зусилля не минули марно — політико-теоретична спадщина цього мислителя стала свідченням політичної зрілості всієї української нації, його ідеї багато в чому стали не лише зразком, а й основою для подальших теоретичних пошуків українських політичних мислителів державницької орієнтації [13, 396].

Метою нашої роботи є з'ясувати суспільно-політичні умови, що вплинули на прийняття Конституції Пилипа Орлика.

На день смерті Івана Мазепи у Бендерах перебувало до 5 тис. козаків (переважно запорожців на чолі з Костем Гордієнком) і понад 40 старшин. Матеріальне становище втікачів, особливо рядового козацтва, було невтішним. Уже восени 1709 р. запорожці заставляли й продавали зброю, аби забезпечити собі прожиток, а частина навіть наймалася на роботу коло землі. Тим часом надії на реванш значною мірою залежали від наявності грошей — цього споконвічного «нерву війни». Тож після смерті гетьмана І. Мазепи гостро постало питання про його спадщину, що обіймала як військову скарбницю, так і приватне майно найбагатшої в козацькій державі людини [1, 418].

Справа обрання нового гетьмана через низку причин затяглась на кілька місяців. На гетьманський уряд козаки висунули дві кандидатури — полковника Дмитра Горленка, котрого підтримували старші за віком і за своїм службовим становищем старшини, та генерального писаря Пилипа Орлика, довіру якому висловлювали молодші, а відтак і більш енергійні лідери української еміграції. Кость Гордієнко та запорожці також схилились на користь кандидатури Орлика. Шведський король волів за ліпше передати гетьманську булаву небожеві Івана Мазепи Андрію Войнаровському [2, 675]. Також і сам Іван Мазепа перед смертю рекомендував наступником на гетьманування свого племінника, і тоді скарбниця не вийшла б з-під контролю війська. Войнаровський від гетьманства відмовився, однак на спадщину претендував. Для залагодження конфлікту за розпорядженням Карла XII було створено спеціальну комісію, яка мала визначити співвідношення між приватним майном покійного і тим, що належить Військові Запорозькому. Опитавши ряд свідків, зокрема, управителя гетьманських маєтків Бистрицького, комісія вирішила спір на користь приватного спадкоємця, відписавши дядькову спадщину Войнаровському. Не став дошукуватися глибшої істини й король: переживаючи фінансову скруту, він заборгував покійному гетьману, а далі вже в Бендерах Войнаровському близько 300 тис. талерів і волів мати справу з приватним кредитором, а не з військовою скарбницею. Відтак емігранти zostалися практично без засобів до прожитку, і хоча згодом шведський уряд почав надавати їм невелику грошову пенсію, фінансова скрута переслідувала мазепинців усе життя [1, 418].

5 квітня 1710 р. (16 квітня за н. ст.) козацька рада у м. Бендерах обирала гетьманом П. Орлика (1710–1742 рр.), який до того часу обіймав посаду генерального писаря.

Коріння Пилипа Орлика тяглося з чеського баронського роду Орликів, одна гілка якого під час Гуситських воєн XV ст.

емігрувала до Польщі, а звідти з часом перемістилася у Західну Білорусь. Саме тут у с. Косуті поблизу Ошмян 21 жовтня (н. ст.) 1672 р. народився майбутній гетьман. Мати, Ірина Малаховська, охрестила хлопця у православному віросповіданні, а батько Стефан, польсько-білоруський шляхтич-католик, загинув у бою з турками під Хотиним (1673), коли малому не було й року.

Після загибелі батька вихованням Пилипа Орлика опікувалась його мати, що походила з православного шляхетського роду Малахівських. У молодих роках П. Орлик з'являється в Києві де вступає до Києво-Могилянської академії. Тут його наставником стає професор колегіуму, визначний мислитель свого часу Стефан Яворський. У Києві П. Орлик продовжує вдосконалювати набуті у Віленському єзуїтському колегіумі знання з філософії, поетики, стилістики, риторики, логіки і латини. Він зарекомендував себе як вправний поет і його вірші були навіть "уміщено у виданому в академії збірнику латиномовної поезії, де друкувалися й твори таких світил, як Яворський і Феофан Прокопович" [3, 57].

За рекомендацією Яворського у 1693 р. обійняв посаду секретаря канцелярії Київського митрополита, а наступного року перемістився в Батурин до гетьманської канцелярії, свого роду кабінету міністрів Козацької держави. На освіченого шляхтича-канцеляриста швидко звернув увагу Мазепа, і невдовзі молодий чужинець починає стрімко злітати на щаблях гетьманської адміністрації, у 1706 р. досягнувши однієї з її найвищих посад – генерального писаря Війська Запорозького.

Генеральні писарі з часів Виговського традиційно стояли найближче до гетьмана, оскільки були втаємничені у найделікатніші справи внутрішньої і зовнішньої політики. Не став винятком з цього правила й Орлик: йому одному Мазепа звірявся у небезпечних планах, перед ним, як уже оповідалося, виголосив клятву про безкорисливість своїх намірів і взяв з нього взаємну присягу на вірність [1, 419].

Гетьманську булаву 38-річний Орлик брав без особливої радості, розуміючи, що доведеться покласти власне життя на вівтар обов'язку: вручаючи клейноди, козаки полишали на гетьмана турботи про повернення втраченої батьківщини. Новообраний гетьман намагається завоювати собі підтримку як серед своїх прихильників у Молдавії, так і серед населення України, для цього того ж дня приймається угода, що увійшла в історію під назвою «Конституція Пилипа Орлика». Відомий український історіограф В. Замлинський, характеризуючи її, писав: «Французькі просвітителі ще навіть не наважувалися на розробку тих громадянських ідей, що були закладені в ній. Уперше в Європі було вироблено реальну модель вільної, незалежної держави, заснованої на природному праві народу на свободу і самовизначення, модель, що базувалася на незнаних досі демократичних засадах суспільного життя. Слід зауважити, що навряд чи такий документ міг бути вироблений одним Орликом зі старшиною. Все свідчить про те, що в ньому були закладені виплекані за довге життя думки самого Мазепи» [4, 347].

Разом з тим, підготовлена П. Орликом Конституція, а повна її назва – «Пакти і конституції законів та вольностей Війська Запорозького. Між ясновельможним Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом війська Запорозького, та між старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким прийняті публічною ухвалою обох сторін і підтверджені на вільних виборах встановленою присягою названим ясновельможним гетьманом, року Божого 1710, квітня 5, в Бендерах» [5, 104], була укладена водночас двома мовами: латинською та українською, а отже, зміст її та базові положення мали стати доступними й відомими не лише українцям, але й освіченому європейському загалу [6, 12].

Таким чином, Конституція П. Орлика була реальною можливістю збудувати на демократичному козацькому підґрунті

правовий фундамент суверенної Гетьманської України. Вона ввібрала в себе і стародавні киеворуські правничі елементи, і досягнення європейської юрисдикції, і архаїчні козацькі традиції звичаєвого права та народовладдя. Ця пам'ятка української політичної думки козацької доби ввібрала в себе не лише передові досягнення української та європейської політичної думки, але стала своєрідним рубежем у їх розвитку. "Появу цього документу варто розглядати в широкому контексті розвитку європейської правосвідомості, котра в теоретичних працях таких мислителів як Т. Гоббс, Г. Гроцій, а трохи пізніше Ф. Вольтер, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо випереджала свій час і швидше прояснювала перспективу ніж дійсність. За таких обставин Конституція Пилипа Орлика — це втілена в мову правових норм філософія й ідеологія "суспільного договору". Для появи такого документу в історії української політичної та правової свідомості було достатньо підстав" [7, 236]. Як зазначає О. Субтельний, цей "...документ, пишномовно названий *Pacta et Constitutiones Legum Libertatumque Exersitus Zaporoviensis* складався з 16 статей, дуже різних за обсягом і значенням, які стосувалися переважно практичної політики, а не принципів. Проте за цими умовами стояли політичні погляди та інтереси не лише мазепинських емігрантів, а й багатьох їхніх однодумців, що залишилися в Україні. Цей документ, складений невеличкою групою дисидентів-вигнанців, зовсім не був звичайною вправою чи намаганням видати бажане за дійсне. На той час, коли *Pacta et Constitutiones* були укладені, уже йшли приготування до нового походу проти царя. Отже, "Бендерська конституція" показувала, які зміни мазепинці сподівалися запровадити після повернення на Батьківщину" [3, 57].

Згоджуючись з відомим вченим все ж варто зазначити, що багато з положень даного документу мають концептуальний характер, і є віддзеркаленням особливостей українського політичного мислення на початку XVIII ст. Прийнята в м.

Бендери Конституція за своєю формою є договором гетьмана зі старшиною і всім Військом Запорозьким, а за змістом — документом, що в політико-правових поняттях того часу обґрунтовує права України на державну самостійність та її державний устрій.

Починається цей документ преамбулою, в якій викладається коротка історія козацтва та української державності. При цьому твориться політичний міф, метою якого є обґрунтування права козацької верстви виступати репрезентантом державницьких інтересів української нації. Для цього початки української державності відносяться до доволонимирових часів і ототожнюються козаки і хозари як творці держави: "...народ козацький, давній і відважний, раніше званий Хозарським, спочатку підніс безсмертною славою, широким володінням та героїчними діяннями, яких не лише сусіди, а й сама Східна (Візантійська) Імперія на морі і на суші боялась настільки, що Східний (Візантійський) імператор, замисливши умиротворити цей народ, поєднався з ним міцним союзом і власну дочку Кагана себто володаря Козаків, призначив сину своєму..." [8, 25].

У подальшому, відзначає автор Конституції, за численні провини і гріхи Бог покарав народ козацький, що врешті-решт призвело до втрати державності та польського панування. Однак пізніше незбагненна і справедлива божя воля привела до того, що "... народ Козацький, що доти перебував під тяжким польським ярмом, прагнучи відновити колишню свободу, повстав за ревну віру православну, за закони батьківщини і старі вольності під проводом палкого борця, найвідданішого керманіча вічної пам'яті Богдана Хмельницького, який за допомогою самого Бога і непереможною поміччю найяснішого короля Швеції, безсмертного і славної пам'яті Карла X, з'єднавши сили Кримського Ханства і Війська Запорозького, а також завдяки власному прозорливому старанню, пильним турботам і величі

духу, збройно звільнив від польського рабства Військо Запорозьке і пригноблений народ Руський..." [8, 25-26].

Твердження про те, що Б. Хмельницький звільнив (хоч і з поміччю татар та шведського короля) український народ, повернув йому державний статус, мало дуже важливе значення в тогочасній ідеологічній боротьбі козацької старшини з московськими урядовцями, які стверджували, що Україна ніколи не була самостійною державою і лише з московською допомогою змогла звільнитися з-під польської окупації, приєднавшись до Московської держави. Твердження про те, що українці самостійно, без московської допомоги, здобули собі державний статус і лише тому, добровільно вступили у союз з Московською державою було для козацької верхівки важливим аргументом для обґрунтування права на відновлення власної держави.

Автор Конституції акцентує увагу на добровільності прийняття Б. Хмельницьким протекторату Московської держави сподіваючись на те, що спільна православна віра забезпечить дотримання сторонами прийнятих на себе зобов'язань. Але після смерті гетьмана московські урядовці почали порушувати досягнуті домовленості та давні права і привілеї козацтва, що призводило до того, що Військо Запорізьке "...мусило власною кров'ю та відважним повстанням захищати недоторканість своїх законів і вольностей, захист яких сам Бог, месник беззаконня, милостиво підтримував" [8, 26].

Саме таким повстанням, відзначає П. Орлик, був антимосковський виступ гетьмана Івана Мазепи, який продовжив традиції Б. Хмельницького як у справі боротьби за свободу нації, так у відновленні союзницьких відносин зі шведським королівством. Подібна історична паралель повинна була ідеологічно санкціонувати дії І. Мазепи та показати їх стратегічну мету — відновлення державної самостійності України та виконання історичної місії козацтва.

Окрім ідеологічного обґрунтування своїх дій за допомогою творення історичного міфу, П. Орлик і козацька старшина, як автори Конституції, у преамбулі чітко вказують і на іншу причину прийняття цього важливого правового документа: "...оскільки дехто з колишніх Гетьманів, наслідуючи деспотичне московське правління, зухвало намагався привласнити собі, всупереч праву і рівності, необмежену владу, не соромлячись нехтувати давніми законами і вольностями Війська Запорозького і тяжко пригноблюючи простий народ, тому ми, присутня тут старшина, і ми, кошовий отаман з Військом Запорозьким, попереджаючи подібні прецеденти, а головне — щоб здійснити таку важливу справу, як виправлення і піднесення своїх принижених прав і вольностей в особливо зручний час, коли згадане Військо Запорозьке знайшло собі захист не деінде, а під опікою Священної Королівської Величності короля Швеції, і тепер твердо і без вагань її визнає, ми уклали угоду з паном Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом, і ухвалили, щоб не тільки Його Ясновельможність у щасливі дні свого Гетьманату стежив за виконанням пактів і конституцій, викладених нижче по пунктах і підтверджених його присягою, але щоб цього незмінно дотримувались і наступні Гетьмани Війська Запорозького" [8, 27]. Таким чином, автор Конституції визначає її як вищий правовий документ, що визначає основні принципи функціонування козацької держави і покликаний забезпечити дотримання традиційних демократичних принципів організації державної влади, не допустити перетворення гетьманської влади в деспотичну.

"Колективний автор Конституції — Пилип Орлик та козацька старшина — прагнув зв'язати воедино уривки своєї минувщини та окреслити модель суспільства, яка містила б головніші здобутки нації. Ідеї, висловлені в цьому документі, є наслідком майже тисячоліття політичного розвитку України, свідченням високого рівня самосвідомості нації, рівня її політичної культури,

творчого потенціалу. Цей документ постав як оречевлена ідея української держави Гетьманщини і водночас як удосконалення тогочасного розуміння суті держави" [9, 50].

Оцінюючи значення Бендерської Конституції в історії державницьких прагнень української нації, В. Шевчук відзначає, що "Ця Конституція стала вищою точкою політичного мислення українців у XVIII столітті, бо фактично проголошувала в Україні незалежну республіку; зберігався тільки протекторат шведського короля замість колишнього підданства царю — це був, зрештою, крок уперед порівняно із вищим висловом української політичної думки XVII ст. у Гадяцькому трактаті" [10, 197].

У науковій літературі, присвяченій Конституції 1710 року, довгий час традиційною була думка про те, що цей документ не вийшов за межі теоретичної праці і ніколи не був застосований на практиці. Однак, після поразки Петра I під час Прутського походу в 1711 році та визнання Туреччиною за П. Орликом прав на Правобережну Україну, гетьман, уклавши союз з татарами на зразок договорів Б. Хмельницького, встановив свій контроль над Правобережжям, за винятком потужної фортеці в Білій Церкві, як зазначають В. А. Смолій та В. С. Степанков "На контрольованій ними території, як засвідчують результати досліджень Л. Мельника та О. Прицака, функціонували статті Конституції П. Орлика" [11, 224].

Прагнучи прилучити європейські держави до забезпечення державної незалежності України Пилип Орлик апелює до їх власного інтересу і спирається на норми тогочасного міжнародного права: "Це ж бо інтерес всіх європейських держав так зробити, щоб Україну звернено гетьманові Орликові, котрого вільно обрали й проголосили Стани України. Їх бо власний інтерес — кажу я — обов'язує їх не санкціонувати і не давати спричиняти небезпечних для себе ж самих наслідків від узурпації, що її якась сильніша держава могла би вчинити над слабшою під єдиною прикривкою вигоди. Міжнародне право

вимагає допомагати в крайніх випадках пригніченим громадянам; тим слушніше, справедливіше і в більшій згоді з обов'язком християнства й навіть гуманности причинитися до відбудовування держав, пригнічених тому лише, що повірили в союз" [12, 47-48].

Корінний інтерес європейських держав полягає, на думку П. Орлика в тому, щоб раз і назавжди припинити експансію деспотичної московської держави у Європу, яка несе загрозу фундаментальним принципам існування західної цивілізації. "Скажу тільки, що коли всіх наведених мотивів не досить, то інтереси, котрих я де в чому вже торкався, зобов'язують європейські держави веліти звернути Україну і тим самим обмежити державу (московську), яка незабаром буде змагати до повалення європейської свободи" [12, 49].

Це передбачення П. Орлика було зроблено за півстоліття до того, як російські війська прийматимуть ключі від столиці переможеної Пруссії — Берліна, за шість десятирок років до початку розподілу Польщі, за сто років до того, як донські козаки переможно промарширують вулицями Парижа, а російська імперія отримає "почесний" титул "жандарма Європи". Однак його передбачення не було почутим, голландські і ганзейські купці, що отримали право на безмитну торгівлю через територію московської держави з Персією і Індією, вважали, що їх вплив на "прозахідного" царя Петра та весь державний апарат імперії є настільки великим, що саме вони будуть вирішувати куди і для чого будуть посилатися війська Московії [13, 316].

Саме до тих, хто реально визначав розклад сил в Європі, її близьке і далеке майбутнє і звернуті слова гетьмана: "Ті що дбають про інтерес цілої Європи і кожної її держави зокрема легко зрозуміють небезпеку для свободи Європи від такої агресивної держави. Вони можуть судити про це краще за мене не тільки з прикладів історії, а також завдяки глибокому досвідові й досконалій мудрості, котру мають про все, що відноситься до добра їх держав та інтересів Європи" [12, 49].

Змушений покинути Україну після підписання мирного договору воюючих сторін П. Орлик не залишає планів щодо організації коаліції європейських держав проти Російської імперії. "Опинившись за кордоном, Пилип Орлик шукає спільників серед країн, чий стратегічні інтереси суперечили імперським планам Петра Великого. Європейський ансамбль держав, котрий би забезпечував європейську рівновагу і задовольняв інтереси усіх зацікавлених сторін, тоді ще не склався, і розраховувати можна було на тих, хто безпосередньо чи опосередковано конфліктував з Російською імперією. Такими країнами були Швеція на півночі, Туреччина і її васал — Кримське ханство — на півдні і деякі німецькі держави — на заході" [7, 239-240].

Перелік можливих учасників антиросійської коаліції для екзильного гетьмана та його однодумців не обмежувався європейськими державами. Велася робота по залученню до антиімперського виступу населення пригнічених національних "окраїн" Росії — донських козаків, калмиків і т.п. Як зазначає Д. Дорошенко, П. Орлик "старався використати кожен нагоду, кожен міжнародний конфлікт на сході Європи, щоб тільки поправити українську страву на порядок дня. Але всі старання великого українського патріота були даремні. Московське царство після полтавської перемоги зробилося могутньою державою, Російською імперією, яка зайняла провідне місце в північній і східній Європі" [14, 387].

Таким чином, ставши "гетьманом на вигнанні", П. Орлик зумів зробити політико-правовий вивід прав України на державно-політичне існування. Розуміючи, що бездержавна Україна не в силі протистояти Російській імперії один на один, він також прагнув зацікавити європейські держави в українських проблемах, зробивши своєрідний геополітичний "вивід прав" свого народу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. — К., 2005. — 584 с.
2. Литвин В.М. Історія України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. (у 3-х тт.). — Т. I — К., 2003. — 864 с.
3. Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. / Пер. з англ. В.Кулика. — К., 1994. — 240 с.
4. Замлинський В. Пилип Орлик // Історія України в особах: IX—XVIII ст. — К., 1993. — С. 345 — 354.
5. Фігурний Ю.С. Конституція П.Орлика // Україна-Етнос. Науковий термінологічно-понятійний словник-довідник з етнологічних та дотичних до них проблем українознавства. — К., 2006. — С. 104 — 105.
6. Різниченко В. Пилип Орлик (Гетьман-Емігрант). Його життя й діяльність (з нагоди 175 роковин з часу його смерті). — К., 1918.
7. Грабовський С., Ставрояні С., Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення. — К., 1995. — 607 с.
8. Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького (Конституція Пилипа Орлика 5 квітня 1711 р.). // Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія української конституції. — К., 1993.
9. Трохимчук О., Трохимчук М. Перша українська Конституція (Післяслово) // Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика. 1710 рік. — К., 1994. — С. 50-67.
10. Шевчук В. Козацька держава. Етюди до історії українського державотворення. — К., 1995. — 392с.
11. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII—XVIII століття: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997. — 367 с.